

VALJEVO - POSTANAK I RAZVOJ GRADA

Grad Valjevo se nalazi na 44° 16` SGÅ i 19 52` IGD, prosečne nadmorske visine 176 m. Reka je o prosečnoj nadmorskoj visini, budući da je grad jednim svojim delom smešten u dolini, drugim delom na okolnim brdima koja ovu dolinu opasuju sa severa, zapada i juga. Sa istočne strane valjevska dolina je široko otvorena dolinom reke Kolubare. Ova reka i nastaje u samom gradu spajanjem reka Obnice i Jablanice.

U početku svoga toka Kolubara teče put severa, da bi potom meandrirala pod uglom od 90° i nastavila tok prema istoku. Na izlasku iz kotline u nju se, sa desne strane, uliva reka Gradac. Pored ovih vodotoka kroz Valjevo protiče i potok Ljubostinja, tekući severnim obodom doline, da bi se na izlazu iz grada ulio u Kolubaru.

Gradsko naselje smešteno u dolini i brdima koje je okružuju, reka Kolubara deli na dva dela. Veći deo grada se nalazi na severnoj, levoj obali i prostire se uglavnom preko široke ravnice da bi u poslednjim decenijama počeo da se širi uz padine okolnih brda i duž kolubarske doline ka istoku. Povoljan položaj ovog dela gradskog naselja omogućio je da se ono na levoj obali Kolubare razvije u jednom urbanistički modernom, ortogonalnom sistemu, u kome se ulice seku pod pravim uglom. Deo grada sa druge strane reke je nešto drugačiji - ulice su kraće, uže i krivudavije. Objekti smešteni na desnoj obali Kolubare, računajući tu i Tešinar, kao svojevrsnu staru gradsku arhitekturu sa većim brojem kuća iz 19. veka. su stariji nego oni na drugoj obali reke, ali na njoj se zato nalaze dve najstarije sačuvane građevine, preostale iz burne, viševjekovne prošlosti Valjeva: Muselimov konak, podignut krajem 18. veka i Kula Nenadovića podignuta početkom 19 veka.

O Valjevu, negovom nastanku i razvoju pisali su mnogi istoričari i putopisci. Za ovaj rad korišćeni su delovi iz knjige "Valjevo, postanak i razvoj grada" autora Vladimira Krivoševića.

Valjevo je danas važan administrativni, privredni i kulturni centar. Ono je središte Opštine i Kolubarskog okruga, a sa svojih 61 406 stanovnika (2002. god.) spada među veća i razvijenija naselja u Srbiji. Tokom burne prošlosti srpskog naroda Valjevo i Valjevci su često imali istaknutu, a ne retko i vodeću ulogu u pokretu za narodno oslobođenje, ali pored vojskovođa i narodnih vođa, valjevski kraj je izrodio i ne mali broj značajnih književnika, umetnika i naučnika.

Plodna i brdima zatvorena dolina uz reku od vjkada je pružala idealne uslove za život, na šta ukazuju na tlu grada pronađeni tragovi boravka ljudskih zajednica još iz vremena mlađeg kamenog doba. Tokom svih ovih vremena u valjevskoj kotlini su postojala naselja, ali s obzirom da su su obavljana samo sondažna arheološka istraživanja, i to na veoma malim površinama, teško je štiti konkretnije reči o njihovom karakteru i prostoru koji su zauzimala u odnosu na današnje gradsko jezgro, kao i o kontinuitetu postojanja i o eventualnim starim imenima.

Najstariji, do sada poznati pomen Valjeva pod tim imenom je, na osnovu jednog dokumenta iz dubrovačkog arhiva, datiran u 1393. godinu. O poreklu tog imena istorijska nauka još nije rekla svoju konačnu reč. Postoji više narodnih legendi koje, svaka na svoj način, pokušavaju da daju odgovor na to pitanje. Po jednoj, Valjevo je dobilo ime po "valjaricama", kojih je bilo duž obala Kolubare. Druga opet ime Valjevo vezuje za dobru, "valjanu", zemlju u valjevskoj kotlini. Po trećoj legendi Valjevo je svoje ime dobilo po grupi umornih izbeglica, koji su se, bežeći pred Turcima skotrljali, "svaljali", sa okolnih planina u kotlinu. Pored narodne tradicije i filologija je pokušala da dokuči tajnu porekla ovog imena, ali i tu ima više hipoteza. Po jednoj, reč Valjevo je nastala od stare latinske reči "vallis", dolina. Po drugoj od reči "talas", "val", zbog reke koja je pri bujicama plavila kotlinu. Pored toga, neki su skloni i da u imenu Valjeva prepoznaju iskvareni oblik jedne rane srednjevekovne tvrđave, čije su postojanje, negde na Balkanu, pod imenom "Balba", zabeležili vizantijski istorijski izvori.

Međutim od svih tumačenja najzasnovanije u naučnom smislu je ono po kome reč Valjevo predstavlja prisvojni pridev starog slovenskog imena "Valj". Time bi Valjevo označavala posed, odnosno svojinu izvesnog Valja. Ova hipoteza ima i svoje potvrde u jednoj od narodnih legendi koja pominje postojanje nekog Valja, koji je bio vlasnik prve kafane podignute na teritoriji današnjeg grada, kao i u postojanju prezimena Valjević.

U vreme prvog poznatog pomena imena Valjevo, 1393. godine, ovo naselje je bilo već uveliko aktivan trgovinski centar srednjevekovne Srbije u koji su dolazili trgovci iz Dubrovnika i tu osnivali svoje filijale, da bi preko njih otkupljivali različite sirovine koje su transportovali dalje ka zapadu, dok su tu prodavali različitu luksuznu robu nabavljaju duž obala Mediterana. Uspon Valjeva, kao i uspon autonomne Srbije, zaustavljen je 1459. godine kada je srednjevekovna srpska država definitivno osvojena od strane Turske imperije. Sa promenom feudalnog gospodara život u valjevskoj kotlini nije u potpunosti zamro. Istina, umesto trgovačkih karavana kroz Valjevo su sada prolazile turske vojne jedinice na svom pohodu ka Ugarskoj, čije su se granice u to vreme nalazile samo nekoliko desetina kilometara severno od Valjeva. Ipak, iako deo jedne muslimanske države u prvim decenijama turske vlasti, Valjevo je ostalo pretežno hrišćansko naselje. Razlog za to se pre svega mora tražiti u činjenici da je, zbog blizine neprijateljske Ugarske, hrišćansko stanovništvo pograničnih oblasti imalo izvesne privilegije, kako ne bi bežalo preko granice i pružalo aktivnu vojnu pomoć neprijatelju. Međutim, već od druge četvrtine 16. veka stanje počinje da se menja. Posle velike turske pobede nad Ugarskom, 1526.

godine kod Mohača, muslimanska imperija kreće u dalji pohod u Evropu, pomerajući svoje granice na sever, istok i zapad. Time Srbija, a sa njom i Valjevo, postaje teritorija duboko u unutrašnjosti carstva. Samim tim turska imperija više nije imala razloga da i dalje čuva one privilegije koje je lokalni čivalj do tada uživao. Sa njihovim ukidanjem počinje proces islamizacije. Lokalno stanovništvo, ili prelazi u islam, ili beži dalje na sever. Oni koji nisu to učinili padaju u potpunjen položaj.

Na mesto odseljenog lokalnog stanovništva doseljavaju se muslimani iz udaljenijih krajeva. Istovremeno, sa pomeranjem granice u Valjevu su stvoreni svi uslovi za ponovni procvat trgovine, a time i za dalji razvoj varoši. Izvanredno slikovitu predstavu ubrzanog razvoja i islamizacije koja ga prati pružaju nam turski popisi iz 16. veka. Na samom početku tog procesa 1528. godine u Valjevu ima ukupno oko 600 stanovnika, od čega je dve trećine hrišćana. Samo tri decenije kasnije, 1560. godine, broj stanovnika se povećao za tri i po puta (oko 2060), ali u stvari, povećao se samo broj muslimana, dok je broj hrišćana smanjen, tako da je sada njihov odnos 6 prema 1 u korist muslimana (1528. godine je u Valjevu bilo 71 hrišćanska i 27 muslimanskih kuća, a sada je broj hrišćanskih kuća spao na 51, dok se broj muslimanskih popeo na 293). Ovaj proces islamizacije je nastavljen i u sledećem veku, tako da nekadašnji hrišćanski trg postaje prava orijentalna kasaba. Takvu sliku o njemu je početkom 17. veka ostavio i poznati francuski diplomata i putopisac Luj Žedeon, napisavši da je Valjevo "mnogoljudno i prostrano mesto, prijatno po velikom broju vrtova". Sličnu predstavu orijentalne naseobine je 1660. godine ostavio i čuveni turski putopisac Evlija Čelebija pominjući postojanje desetak džamija, jednog turskog kupatila i većeg broja kuća okruženih vrtovima i baštama. U to vreme Valjevo se za dva i po puta povećalo u odnosu na stanje pre sto godina. Sada u njemu ima 870 kuća sa oko 5 200 stanovnika. Pored toga Čelebija je zabeležio da se Valjevo nalazi u dolini, da zauzima obe obale reke Kolubare koja ga deli na dva dela. Na jednoj obali je takozvana čaršija, poslovni deo grada, sa radnjama i dućanima, dok se sa druge strane reke nalazi stambeni deo. Po svemu sudeći, Valjevo se tada nalazilo upravo na onom mestu gde je danas njegovo najviše jezgro, zauzimajući kao i danas obe obale reke. Međutim, realno je pretpostaviti da je u nešto ranijem periodu, pre Čelebijine posete, kada je u varoši bilo manje domaćinstava, celokupan njegov sadržaj bio smešten samo na jednoj obali.

Kao što je pomeranje granice dalje od Valjeva izazvalo njegov brz razvoj, tako i ponovno približavanje granice, uzrokovano slabljenjem Turske i jačanjem Habzburške monarhije, izazvati opadanje. Sa Velikim Bečkim ratom (1683-1699.) Turska je izgubila veliki deo svojih dotadašnjih teritorija i njena granica prema Habzburškom carstvu se opet ustalila na samo nekoliko desetina kilometara severno od Valjeva. Time su stvoreni i uslovi da u svim sledećim ratovima Valjevo i njegova okolina postanu poprište zaraćenih strana. Tako je i bilo. Čak, posle rata, koji se završio 1719. godine, Valjevo se privremeno našlo unutar novih granica austrijske carevine i ponovo je postalo hrišćanska varoš, istina manja, sa manje od 200 domaćinstava, ali mora se voditi računa da je ovaj njen razvoj počeo skoro od nule.

Pošto je većinsko tursko stanovništvo sada napustilo Valjevo, trebalo ga je iz početka naseljavati. U ispraćeno mesto je stigao novi čivalj. To su pre svega bili Srbi, kako civili, tako u vojnicima, graničari, jer Valjevo je bilo pogranično mesto sa Turskom, budući da se duž planinskih vrhova, samo par sati hoda od samog grada, sada protezala nova granična linija između dve stalno neprijateljske države. To je svakako uticalo da novi razvoj bude znatno sporiji. Ipak, pored Srba u varoš se naselio i izvesni broj nemačkih porodica.

Vojni planovi sačuvani iz tih vremena nedvosmisleno pokazuju da se tadašnje Valjevo prostiralo na obe obale Kolubare, na istom mestu na kom se nalazi i današnje gradsko jezgro. Međutim, vremena za duži neometan razvoj nije bilo dovoljno, budući da je već početkom druge polovine četvrtle decenije 18. veka počeo novi rat između Austrije i Turske na osnovu mira potpisanog 1739. godine Valjevo se ponovo našlo u okvirima Turske imperije. Varoš je opet bila ispraćena i počinjao je njen novi razvoj, ponovo kao islamske kasabe. Na početku toga razvoja, 1741. godine, zabeleženo je da u Valjevu ima 80 muslimanskih i 11 hrišćanskih domaćinstava, sa ukupno oko 550 stanovnika. Već čle decenije kasnije, 1784. godine, Valjevo se povećalo skoro pet puta, jer u njemu tada ima 400 muslimanskih i 50 hrišćanskih kuća (oko 2300 stanovnika).

Planovi i opisi grada nastali krajem tog veka prikazuju nam naselje smešteno na mestu jezgra današnjeg grada, na obe obale Kolubare, s tim što je, kao i danas, već deo naselja bio sa leve strane reke. Možemo čak prepoznati i delove trasa pojedinih današnjih ulica i puteva koji vode iz grada. Međutim, promene koje uskoro slede dovele su do novih drastičnih, ovaj put trajnih, promena. Upravo u to vreme nastala je danas najstarija sačuvana zgrada u Valjevu, Muselimov konak. Sa početkom 19. veka počeo je i istorijski proces ubrzane transformacije većeg dela teritorije Srbije. Počela je Srpska revolucija sa Prvim ustankom kao početnom oružanom fazom. Već 1804. godine lokalno srpsko stanovništvo je podiglo pobunu protiv turskih gospodara i uspelo da oslobodi veliki deo Srbije. Na toj oslobođenoj teritoriji je formirana posebna ustanička država. Valjevo je bilo jedno od prvih naselja gradskog tipa koje je oslobođeno. Tada, posle skoro tri i po veka, ono ponovo postaje srpski grad u autonomnoj srpskoj državi, ali stalne borbe za očuvanje nezavisnosti i slabo razvijena trgovačko-zanatska praksa među srpskim čivljem onemogućili su brži razvoj ovoga grada.

Srpsko stanovništvo je vekovima živelo uglavnom po selima baveći se skoro isključivo poljoprivredom, prepuštajući Turcima one privredne delatnosti zastupljene po gradovima, te nije imalo potrebe da u većem broju naseljava oslobođenu

varoš. Zato je 1808. godine zabeleženo da u Valjevu ima samo 200 kuća sa oko 1000 stanovnika. Ipak, temelji današnjeg hrišćanskog naselja su baš tada postavljeni. Istina, krajem 1813. godine turska ofanziva je uspela da pokori nezavisnu državu stvorenu u Prvom srpskom ustanku i na kratko, muslimani su opet zagospodarili Srbijom i Valjevom, ali 1815. godine je počeo Drugi srpski ustanak. Posle samo nekoliko meseci borbi, ustanak je završen pregovorima kroz koje je Srbija dobila ograničenu autonomiju koja će u narednim decenijama, korak po korak, biti proširivana do potpune nezavisnosti. Iako, zvanično, i dalje u okvirima turske imperije, ona hrišćanska varoš, stvorena tokom Prvog srpskog ustanka, i dalje postoji. Istina u Valjevu je i dalje bilo Turaka, ali njihov broj je bio sve manji. Tako je zabeleženo da 1826. godine u samom Valjevu ima oko 150 hrišćanskih i jedva 30 muslimanskih kuća. Većina muslimana je napustila svoja imanja i preselila se u druge gradove koji su imali tvrđave, budući da su se tu osećali bezbedniji. Ali ni ono malobrojno muslimansko stanovništvo nije dugo ostalo.

Početkom tridesetih godina, knez Miloš Obrenović je sa turskim državnim organima postigao dogovor o povećanju autonomije. Na osnovu njega svi oni Turci koji su napustili svoju imovinu po Valjevu i drugim sličnim mestima za nju su dobili pravične naknade, dok Turci koji su u tim mestima ostali i dalje da žive, obavezali su se da svoju imovinu prodaju i da se nastane, ili samo u gradovima sa tvrđavama, ili van Srbije. Tako i Valjevo ponovo postaje isključivo hrišćansko mesto. Međutim od 1815. do 1830. godine odliv turskog življa iz grada je bio daleko veći nego priliv novoga hrišćanskog stanovništva. Malobrojni hrišćani koji su dolazili bili su uglavnom zanatlije i trgovci i stoga su se naseljavali samo u onom delu grada gde je bila čaršija, kao svojevrsna privredna četvrt, znači na desnoj obali Kolubare.

Tako su, upravo u to vreme, na mestu gde se i ranije nalazila valjevska čaršija, postavljeni temelji današnjeg Tešnjara, starog, sada rekonstruisanog i revitalizovanog trgovačkog i zanatskog dela nekadašnjeg Valjeva. Istovremeno, suprotna, leva obala ove reke, na kojoj se ranije nalazio onaj veći, stambeni deo naselja, postaje pusta. One zelene površine koje su okruživale muslimanske kuće na levoj obali, novopridošlo stanovništvo naseljeno sa druge strane reke pretvara u svoje pašnjake, baštinje i njive. Međutim, upravo sa te strane nalazio se onaj prostraniji deo valjevske kotline koji je pružao veće perspektive za budući razvoj naselja. Upravo iz tih razloga je već 1832. godine knez Miloš Obrenović naredio da se sa te strane podigne nova valjevska crkva. Knez je znao da je crkva centar urbanog života u Srbiji i da će ubrzo oko nje početi i sa te strane da niču i nove kuće. Ali, da taj razvoj novog dela Valjeva ne bi bio stihijski, knez Miloš je već sledeće 1833. godine, dok crkva još nije ni počela da se gradi, poslao u Valjevo inženjera koji je na pustoj ledini trasirao buduće ulice duž kojih varoš treba da se širi. Naravno, sve to je dalo veliki podstrek daljem razvoju naselja.

Na početku toga procesa, 1839. godine varoš koju su Turci napustili, a novi stanovnici nisu došli na njihovo mesto, imala je 873 stanovnika, ali samo dve decenije kasnije, početo je širenje naselja na drugu obalu uzelo maha, 1862. u Valjevu je registrovano dva i po puta više ljudi, 2150. Ovakvo povećanje stanovništva je prevazišlo mogućnosti koje su u popunjavanju prostora nudile one 1833. godine trasirane ulice. Zato je 1855. godine izrađen novi plan razvoja modernog, ortogonalnog Valjeva u kome se ulice seku pod pravim uglom. On je rađen sa perspektivama dugoročnog razvoja grada i zato one ulice koje su tada predviđene i danas postoje predstavljaju najuže gradsko jezgro današnjeg Valjeva.

Velovi vekovnog zaborava skrivaju podatke o naseljenosti Valjeva u prvim stoljećima njegovog postojanja. Najstariji podaci o njegovoj naseljenosti su datirani u 1528. godinu, u vreme kada je značaj nekadašnjeg velikog srednjevekovnog trgovačkog centra u velikoj meri opao.

Izrada plana dugoročnog razvoja grada predstavljala je važan impuls za ubranu modernizaciju i evropeizaciju dojučerašnje orijentalne varoši. Valjevo doživljava brz razvoj i broj stanovnika se višestruko povećava. Pored povećanja broja stanovnika, napredak u drugoj polovini 19. veka je vidljiv i na drugim planovima. U doskora isključivo zanatskom naselju otvaraju se i prvi industrijski pogoni, stiče željeznička pruga, električna energija, otvara se Gimnazija, prikazuju se prve pozorišne predstave...

Dvadeseti vek je vek daljeg ubranog razvoja naselja, kada Valjevo postaje važan industrijski, ali i kulturni centar. Ali, novo stoljeće je Valjevu donelo i burne istorijske trenutke. Tokom Prvog svetskog rata u neposrednoj okolini Valjeva je vođena čuvena Kolubarska bitka, a sam grad se pretvorio u jednu ogromnu bolnicu u kojoj su ležali ranjenici i oboleli od velike epidemije tifusa.

Enormna razaranja grad je doživio i u Drugom svetskom ratu, ali i na samom kraju 20. veka, kada je u više navrata bio na meti NATO avijacije (Krivošajev, 1997; Krivošajev, www.valjevo.org.yu).

Foto: Adam Radosavljević, Dušan Perić, Vladan Cvejanov, Ivan Simić